

KJELL ESPMARK

Bartók Béla a Harmadik Birodalom ellen

részletek

3. fejezet

Barátai közül néhányan a Goebbels elleni tiltakozását, hogy nem vették fel az „entartete”-k közé, fölösleges kihívásnak látták. Kihívás? Ez egy hadüzenet volt. És ha valaki, hát Goebbels ezt megértette.

Bartóknak volt erről egy álma, amikor csizmaország sötétjében elbó-biskolt a kupéban. Az az álom annyira intenzív volt, hogy kifejezőerejével és élességével meghaladta a valóságot, talán még érvényességét is. Gondolatban most pontról pontra elismétli, hogy előcsalja tartalmát.

A vonósnegyest, melyet a barát Végh Sándor vezetett, felhívták a Reichsmusikkammerba, s ott ültek maguk előtt az éppen befejezett hatodik vonósnegyes kottáival. Goebbels meg akarta érteni, milyen tartalékok fölött rendelkezett ez a kis nevetséges Bartók, amikor harcba indult az egész német haderővel szemben a gyűrött magyar csizmájában. Ezért ez az egyáltalán nem hivatalos ősbemutató.

Az álmodó, aki jelen volt anélkül, hogy látszana a képen, élénken tiltakozott. Ő nem adta hozzájárulását ehhez a koncerthez. És különben is a kották még ki sem voltak nyomtatva.

Formalitások!, kiáltotta valaki a teremben. Goebbels hangja volt, de a kiáltás a közönségből jött. Formalitások! A kihívó készségesen meg kell tudja mutatni a fegyverét.

Az ellenvetés kérlelhetetlenül logikusan hangzott. Bartóknak bele kellett törődnie és hagyni a koncertet lefolyni.

Goebbels odahívott számos pártfőnököt, magas rangú tisztet és tisztviselőket egy kisebb aulába, hogy élvezzék a mulatságot. Az exkluzív közönséget nyilvánvalóan szórakoztatta már az is, amikor egy pohár erejéig összegyűltek, és nevetések és rosszmájú megjegyzések kísérték az első tételt. Nem volt egyértelmű, hogy a nyers és agresszív betétekre reagáltak elsősorban vagy a tonalitás nyilvánvaló hiányára. A határtalan fájdalom a felütés témájában az, ami összepréselte az álmodó mellkasát, úgy tűnik, elkerülte e megátalkodott közönség figyelmét. Talán egy kivétellel.

Mindenesetre az első tétel után az összegyűltek úgy gondolták, ebből elég, és ásítózva felálltak. Fáradt beletörődöttségükben még a zenészek is felálltak. De Goebbels megállította mindnyájukat. Erős aggodás fogta el,

KJELL ESPMARK (1930, Strömsund, Svédország) író, irodalomtörténész. Tizenhét verskötete és tíz regénye jelent meg, írt esszét és színpadi művet is. 1981 óta a Svéd Akadémia tagja. Számos nemzetközi irodalmi díj és kitüntetés tulajdonosa; a Stockholmban alapított Sorescu-díjat 2018-ban kapta meg. Műveit több mint húsz nyelvre fordították le. 2019 decemberében, amikor Sall László elmondta neki, hogy le akarja fordítani regényét, nagyon örült, hogy az ő Bartókja e fordítás segítségével végre „hazatér”.

SALL LÁSZLÓ (1961, Nagyvárad) költő, művelődés-szervező. A Két Évszak svédországi magyar művészeti kiadvány készítője, a göteborgi magyar napok szervezője (2005–2010). Legutóbbi kötete: Versutánzó szavak (versek, 2016, Holnap Kulturális Egyesület). Athena Farrokhzad (Vitsvit) fordítója (Fehérfehérré, HKE 2015). A Szépirók Társaságának tagja.

gyötrelém és elvarázsolt érzés kínozza. Kezével leülésre intette a közönséget, és egy „folytassák” biccentéssel a zenészeket.

A második tétel alatt Goebbels halálsápadt lett és egyre-másra a gallérját igazította. A harmadik alatt úgy tűnt, mintha valami szét akarna pattanni. Mintha a szeme el akarta volna hagyni a fejét. A negyedik rész elején a padlóra hullott és görcsbe rándult. A koncert megszakadt és a közönség egy aggódó kört alkotott a rángatózó és kiabáló test körül. Az üvöltések között összezárta a fogait és a keskeny arc izmai kötélként feszültek meg, s tajték jelent meg a szájugokban. A zenészek elbizonytalanodva továbbra is a pódiumon álltak. Senki sem törődött már ezekkel az önkéntelen tanúkkal.

Mindenelőjel nélkül a helyszínen termett Hitler háziorvosa. Kigombolta Goebbels gallérját, megvizsgálta a szívműködést, felemelte az egyik szemhéjat, hogy bevilágítson az agyba, majd ünnepélyesen egy akkora injekciós tűt vett elő a táskájából, amekkora a lóbeöntésnél használatos. Mikor a tűt a fény felé fordította, hogy néhány cseppet kinyomjon belőle, akkor az egyik tábornok elájult. De Goebbels magához tért a kezeléstől. Fel akart állni, de felszólították, maradjon abban a félig ülő pozícióban még egy darabig. Egy SS-ezredes biztosította, hogy egy kommandót vetnek be Bartók ellen. Egyenesen az álmodozóra mutatott, aki nem talált sehol védelmet.

De Goebbels felemelte a kezét: Ne bántsák! Azonban figyeljék meg minden lépését. Ez egy veszélyes férfi, egy nagyon veszélyes férfi. És egyáltalán nem szabad észrevennie, hogy megfigyeljük.

Azonban Bartók itt volt és mindent hallott!

Itt – de nyilvánvalóan mégsem itt.

Egy aggódó tanácsadó sietett elő. Talán ismeretlen volt miniszter úr előtt, hogy ez a Bartók nemcsak az 1919-es magyarországi kommunista epizódban a zenei tanácsban ült, hanem még ráadásul a Nemzetek Szövetségének egyik bizottságában is tag volt, ahol a faji és nemzeti határok feletti testvériességet méltatta. És ezt a perverz eszmét választotta szolgáltni a zenéjében is. Egy susogás járta át a gyülekezetet és néhányan a pisztolytáskájukra tették a kezüket.

Az aggódó felemelte hangját, hogy még egy súlyos eseménnyel nyomatékositson. A Bartók család 1920 után néhány évig menedéket kapott a zsidó bankár Lukács Józsefnél Budapesten, a lakás középpontjában a sziszegő kígyófajzattal, a legveszélyesebb kommunista, az esztéta Györggyel. Hogy a hazaáruló Thomas Mann szívesen látogatta ezt az otthont, szimpomatikus volt.

Lukács? És Thomas Mann! A közönség egy kört alkotott az álmodó körül, akik közül többnek is felismerte az arcát. Hiszen ezek voltak a budapesti jobboldaliak, ezek a náciaktól megfertőzöttek, ez a társadalmi osztály, amelyből szégyellte, hogy származik.

Egy másik tanácsadó egy még riasztóbb felvilágosítást tárt fönöke szeme elé. Bartók 1931-ben megvédte Toscaninit az olasz fasiszta testvéreik részéről indított teljesen jogos támadás idején, és ezáltal a zene integritása mellett érvelt, igen, szó szerint a művészetek autonómiájának védelmét követelte! Ezt az alakot be kell zárni. A közönség már lázongott.

Ebben az állapotban közbelépett a kamara egyik ideológusa, aki az épp elhangzottakhoz akart visszacsatolni. Az álmodónak sikerült kibújni a fenyegető körből, ám visszafordult, hogy ezt meghallgassa. Nem szabad eltekinteni, mondta az idegesen pislogó demagóg, a zenepolitikai kockázatoktól, ha Bartók szabadlábbon maradhat. Ha most az ő diatonikus hangsor alkalmazása a dúr-moll skálától való felszabaduláshoz vezetne, végső soron azt jelentené, hogy teljesen szabadon rendelkezik a kromatikus skála valamennyi hangja fölött. Megértette-e már a tisztelt hallgatóság? Mind a tizenkét hang egyenlő értéket kapott – ez tiszta kommunizmus!

A gyülekezet most forrni kezdett a felháborodástól, és erőteljes intézkedéseket követeltek Goebbelstől, de nemcsak Bartók, hanem mindazok ellen, akik egyetértenek vele. Hát nem lehetne darabokra tépni őt itt és most?

Uraim, kiabálta Goebbels, és kitárt karral igyekezett lecsillapítani a felkorbácsolt kedélyeket. Uraim, ne feledjék, hogy pillanatnyilag szerződésben vagyunk a Szovjetunióval és óvatosan... szétnézett, nincs-e a közönségben orosz diplomata, majd megnyugodva folytatta... a kommunista féreggel. De a továbbiakban maradunk a megfigyelésnél. A szigorú megfigyelésnél.

A gyülekezet, úgy tűnik, megnyugodott. Ha ezen a világon valamiben biztosak lehettek, akkor abban, hogy Goebbels nem felejt. De a tiszték és a bürokraták lopva egymásra néztek. Mi az, amitől Goebbels annyira fél? Annyira megrémisztette valami, hogy tétovázik közbelépni?

A zavart tekintetek most magához az álmodóhoz fordultak. Tudja talán ő, hogy mi rémisztette meg ennyire Goebbelst?

A kérdés felébresztette az álmodót és zavartan nézett körül a kupéban. Volt üzenete az álomnak, de most túl ködös volt a gondolkodása, hogy alávesse az analízisnek, amit pedig ezek az abszurd bonyodalmak megérdekeltek volna. A gazdag tartalom csak most utólag nyeri el jelentését. Ebben a pillanatban ez az álom közvetlenül hivatkozik erre az aggasztó tiszteletre és e gyanús tevékenységre ezeknél, akik a nyomában vannak. Mintha Goebbels épp most adta volna meg az utasítást ezeknek az alakoknak a fekete autóban és nyomatékosította, hogy a megfigyelést diszkréten végezzék.

A kérdező tekintetek válaszra vártak: Mi volt az, ami ennyire megrémisztette Goebbelst? Ezt csak Bartók tudta.

Meg kell próbálnia választ találni. Az álom a képtelenség közepette egyfajta belső észszerűséggel is bírt. Egy intelligens, ám életveszélyes alak,

mint Goebbelsnek be kellett látnia, aki egy ilyen levelet vágott az arcába – egy levél, amelyben az írója azt követelte, hogy besorolják a kitzasztottak közé –, egy olyan ellenálló volt, aki megérdemli, hogy közelebbről megfigyeljék. És Bartóknak, aki ismerte saját tartalékait, világos volt, hogy miben nyilvánul meg egy ilyen megfigyelés.

Mi volt tehát az, ami az álom Goebbelsét ebbe a görcs-helyzetbe tudta juttatni? Mi volt az, amit megtalált a hatodik vonósnégyesben, feltéve, hogy készséges kiszolgálói minden valószínűség ellenére lemásolták a partitúrát. Minden valószínűség ellenére? Az ellenségnek, aki be tud jutni az emberek homlokcsontja mögé, nem jelenthet nehézséget megszerezni néhány kottát. Természetesen Goebbels minden anyaghoz hozzáfért, amire szüksége volt. Talán néhány összeegyeztethetetlen ötletre számított, harmonikus fegyelem és a logikus fejlődés felelőssége nélkül. Amivel találkozott, az pedig valami egészen más volt. Már ez, hogy a felütés tematikus anyaga folyamatosan visszatért, ez az állandóan változó makacsság, már ez el kellett rémissze őt. És a mély bánat, igen, az erős együttérzés az elszánt hangsorban – nem volt elég arra, hogy megértesse, hogy ez a megbízhatatlan zene szövetségben állt a leigázottak tömegeivel a növekvő Birodalom határain túl? Ráadásul az egész mű úgy fejeződött be, ahogy azt már a felütés expozíciójában kellett volna sejteni, mégis valahogy belülről lepte meg az embert. Az újra és újra, ami paradox módon váratlan volt. Hát nem ez a könyörtelenül ciklikus forma, ez a mindegyre szigorúbb bezárt-ság tette, hogy Goebbels a gallérját igazgatta – mintha ebben a formában érezte volna meg a kötelet, mely lénye felé közeledett a diadal évei alatt. A vonósnégyes ismerte útját a titkolt rettegése felé.

Az, ami Goebbelst oly sápadttá tette, mint a zsebkendő, mellyel halántékát törölte, valószínűleg a visszafogott tremoló volt, ami a cselló szólamot követi a *Marcian* rész bevezetésében, egy három oktávnyi idegesítő ugrás, amely nemcsak a tisztelet hiányát mutatja, hanem felfedi váratlan kapcsolatok megtalálásának a veszélyes képességét is. De az igazi kihívás természetesen a harmadik tétel burleszk medvetánca volt, amely hol innen, hol onnan sújt le szemtelen ütemváltásaival – hogy gúnyosan sikló negyedhangok sorozatát irányítsa a germán zene védtelen lelkébe.

Vagy a hatodik vonósnégyest szerezte meg Goebbels, vagy valamelyik korábbi elérhető művet hasonló mozdulatokkal és hangmagassággal, s máris kész a fenyegetés. Ez az idejekorán megfihéredett bozontú karcú kis Bartók hátba tud támadni egy fegyverrel, melyet egyetlen hadsereg sem tudott előre látni. Zenéjének olyan érzékisége van, amely ellen nem lehet védekezni.

Talán nincs is egyedül.

A kérdés az, hogy a zene mennyire árulta el szerzője sebezhetőségét. Hiszen egy igazi hangművész képtelen bármit is eltitkolni. Minden gondolat, fenntartás, minden titkos szándék kiolvasható a zenéjéből – ezen

a ponton ő és Sztravinszkij teljesen más véleményen vannak. Hát nem megírta Mártának kapcsolatuk elején – az első vonósnégyesre utalva –, hogy belátta, a mű bármely önéletrajznál pontosabban felfedi az ember életében történt fontos dolgokat és azokat a szenvedélyeket, amelyek azokat irányították? Minden lélegzetvétel, igen, az élet minden megnyilvánulása megőrződött a zenében.

A kérdés, mit értett meg Goebbels. És hogyan gondolta kihasználni mindazt, amit megtudott.

A hatalom természetesen mindenáron meg akarja akadályozni állampolgárainak, hogy a művészet segítségével túllássanak az általa ellenőrzöttön. Ő maga megengedheti magának a tiltott terméket, mint imént az álomban, egyrészt hogy szórakozzon, másrészt pedig hogy informálódjon egy csöppet. Megtörténik ilyenkor, hogy a hatalmat meglepetésként éri, mi az, amit eltiltott alattvalóitól.

Goebbels így vagy úgy megértette.

Bartók határozottan előrehajol az asztal fölött. Érzi, miben áll a hatalma. Föld folyjon a hangjegyek között, kérges kezek nyoma látszódjék a partitúrán és parasztcsizmákra emlékeztessen a ritmus, egyszóval egy dühös vitalitás – de fergetegesen, ahogy az *Allegro barbaróban*, gúnyos válasz a vádakra, miszerint ő meg Kodály voltak „az ifjú barbárok”.

5. fejezet

Bartók úgy érzi, egy új bizalom feszül az izmaiban. Talán a nyomozók ott abban az autóban, ők is sérülékenyek valamilyen módon, amit ő eddig még nem fejtett meg. Csak az különös kicsit, hogy úgy tűnik, csak őt aggasztja a jelenlétük. Nem akarta felhívni Ditta figyelmét a megfigyelésre, hogy ne ijessze meg őt. De mostanra neki is észre kellett vennie – anélkül, hogy a legkevésbé is zavarná. A többi vendég is itt az asztalok körül ugyanilyen kevéssé tűnik zavartatni magát a fenyegető látogatástól. A vendéglős és felesége is, akik megkezdtek a terítékek leszedését az üresen maradt asztalokról és a Van Gogh-székeket egymásba gyűjteni az eresz alá, motyognak valamit egymás között és hosszasan fürkészik a teret – anélkül, hogy tekintetük megakadna a vészjósló autón.

A betegsége teszi, hogy elkezdett hallucinálni? Hosszasan mustrálja a férfiakat a fekete Citroënjükben. *Most* látja őket az összes történésben, azzal a pontossággal, amit mindig is megkövetelt akár a benyomásaitól vagy megfogalmazásaitól. Bízhat-e még az érzékeiben? Azt akarják, hogy kételkedjen bennük? Ha ez sikerülne nekik, nehéz helyzetbe kerülne.

Itt megáll. Ha a nyomozók ott a sarokban képzeletmagzatok, mégis tökéletesen megfelelnek a helyzetnek – és a félelmeinek. Azt kell mondania, hogy feltűnő módon megtestesítik a különösen megalapozott aggodal-

mát. A fenyegetés, mely ott lebeg fölötté és felesége fölött, igenis valós. És nincs abban semmi különleges, hogy néhány felügyelő és egy fenyegető fekete autó formájában öltött testet. A kísértő alakok, melyektől szíve időről időre elszabadul, – az ő számára – nagyon is léteznek.

Épp amikor megnyugodva poharát az ajkához helyezné, egy süvítő és vonyító vihar vonul át a téren. Visszatérő jelzések ezek, csak most újult energiával! A nyomozók Citroënjének hátsó ajtaja kicsapódik és egy férfi pattan ki, lerántja a fülhallgatót és a füléhez kap, mint egy hangsokk után. A másik kettő is kiszáll és próbálnak a rádióssal értekezni, de az csak rázza a fejét és a bal fülére mutat. Az egyik nyomozó előveszi a pisztolyát és néhány dühös lépést tesz a vendéglő felé, miközben a másik igyekszik ezt megakadályozni. Mikor a higgadtabb közülük nem tudja megakadályozni az agresszívet, hogy az uralkodjon magán, egy papírt vesz elő és rácsap a kezével. Majd egy mozdulatot tesz a fejéhez, mintha kétségbe vonná a másik intellektusát. Mindhárman visszaülnek az autóba. Olyannyira valóságosak, amennyire ezt csak el lehet várni.

Mi az, ami történik? Az autóban ülő férfiak tapogatóznak, de valószínűleg hamarosan újra találnak a történetben egy kapaszkodót a hidegen absztraháló nyelvük segítségével.

Bartók egyből azonosította ezt a süvítésből és vonyításból álló szellőkést, ezt a zúgást, mintha valaki a leghangosabban lévő rádiót csavarná az állomások között. A jelzések, ahogyan azt gyanította, abból a kis észak-szlovákiai faluból jönnek. Felismeri a hangokat, mintha mindet lejátszotta volna a fonográfján.

Azon a felfoghatatlan erősítőn keresztül, ami az övé, pattogó és értelmezhetetlen, de megkülönböztethető hangok zúrzavara terjed az asztal körül. Egy távoli rémület van most itt Nîmes-ben jelen, annyira egyértelműen, hogy felfogja minden levél földre hullását, miután az átzörgött a száraz lombon keresztül. De a többiek körülötte mintha nem észlelnének semmit. Egy idősebb pár hátradőlve nyomatékosan, a legkisebb aggodalom vagy kíváncsiság nélkül élvezi Gauloises-át.

Mit akarnak tőle? A nyikorgó és pattogó hangok egyértelművé válnak, mintha a kód nála lenne és ő e nehezen értelmezhető hangok fordítójává válna. Feszülten figyel, még le sem tette kezéből a poharat, benne az utolsó csepp Perrier-vel. Az asztala köré gyülekező hangok ropognak a rémülettől és bánattól, mire az üzenet lassacskán megjelenik. Nyilvánvalóan egy SS-kommandó túsokat ejtett a faluban és éppen most puskatussal és rúgásokkal kényszerítik be foglyaikat a kis kápolnába. Az elképzelhetetlen bármelyik pillanatban megtörténhet.

A távoli terecske a templomkapu előtt oly közelinek hallatszik, hogy ha kinyújtaná a kezét, meg tudná érinteni az egybegyűlteket. Minden megkoptott utcakő emlékszik az örökkön új hódítókra, akik végigdübörögtek a falun. A középben álló félig lekopaszított fa nehéz tapasztalatokat hordoz;

ágairól lógtak a falubeliek, akiket senkinek nem volt szabad levágni, míg véget nem ért a hét. És a kis település köré sárból és égboltból egy szféra épül, egy utak nélküli élet – de újra és újra, évszázadról évszázadra megszállva e kegyetlen hordák által.

A falu kis közössége megosztott bent a kápolnában lévő felfoghatatlan szorongásban és a hangtalan kiáltásokban kint a téren. Gyülekezni tilos. A kétségbeesettek nem segíthetnek egymáson. Szétszórtan állnak, mint magányos árnyékok az alvilágban, mindegyikük absztrakt közösséggé hasítva, szétszórt darabok, önmagukba forduló dalok, valóságuktól megosztott fagyottan kuporgó alakok, akik mégis egymást keresik a halk dúdolásban.

Akkor dal hallatszik ki belülről, a kápolnából egy ősrégi zenei nyelven, mely ellenkezik a katonák zenéről alkotott fogalmával. A foglyok odabent összeénekelik magukat a szürke ősökkel, akik a kétségbeesésben kitárt karral fogadják őket. Néhány másodperc alatt évszázadnyi bánat és remény, kétségbeesés és szeretet kel életre, hogy fogadja az üldözötteket. A holtak és a még nem holtak találkoznak ebben az énekben, mely nem ismer sem dürt, sem mollt, hanem átfogja az egész fekete-fehér létezést. És nem azt mondja, te és te és te, hanem azt, mi.

Oly jól ismeri őket. Évtizedek óta megvan neki minden hang, minden tónus egy viasztekercsen, minden nyom, mely egy egyre erősödő összefogásról beszél a szeszélyes országhatárok fölött.

A jelzések már vigasztalhatatlanok. A kápolna belsejéből gépfegyversorozat hallatszik újra és újra. Néhányan még énekelnek odabent. Egy újabb sorozat után már csak egy magányos hang hallatszik. Egy pisztolylövés elhallgattatja az utolsó tónust.

Bartók bal keze összecukódik és kinyílik, összecukódik és kinyílik. Mit tehet?

Tanúskodni. Ne feledj el minket!

Majd csörömpölve megnyílnak a kapuk. Hallatszik, amint a katonák kivonszolnak néhány élettelen testet és lerakják a kövezetre. Odabent sercegés, mint egy terjedő tűz. A parancsnok ordít néhány szót, amit úgy lehet értelmezni, mintha példát akartak volna statuálni. Ez volt az ára a körzetben végrehajtott szabotázsoknak. Egy újabb sorozat a házak közé megerősíti, hogy a haderő elleni minden támadást ugyanazzal a drákói szigorral fognak megtorolni, azzal az intézkedéssel, mely elégedett vakságával, hiszen a lakosság az igazi tettesek elhallgatását választotta.

A többi túszt odabentről lehet kihozni.

Néhányan a téren várakozók közül megindulnak, de a katonák felémelt fegyverrel megállítják őket. Zurück, zurück! Noch nicht. Hamarosan kicsapnak a lángok a kis kápolnából.

Ezt hallja ő. A holtak a téren folytatják éneküket, most halkán, majdnem olyan halkán, mint a lehulló levél zizegése, de a mai napon történte-

ken túlmutató makacssággal. És bent a kápolnában égő testvéreik szikrázó hangon válaszolnak nekik. A mezőkről énekelnek, melyek dacosan újabb aranyló termést hoznak majd, míg fű és pipacs nő a megszállók koponyáiból. A fiatal szerelmesekről énekelnek, akik mámorosan lépkednek az utak mentén, amelyek rég elnyelték a könnyörtelenek nyomait a kavicsok közé. És az ősökrol énekelnek, akik gyengéden emelik fel a legyilkoltak testét és viszik őket vállukon a szomorúan dúdoló időtlenségbe.

Újabb sorozatokat eresztenek a megránduló testekbe, de az ének, az ősi makacs pentaton hangsor folytatódik. Réműlt léptekkel ugranak fel a katonák járműveikre és tűnnek el.

Bartók szeme tele könnyel. Mi az, amit elvárnak tőle?

Nem hallotta a haldoklók énekét? Nem hallotta a téren várakozók halk melódiáit? Akkor tudja, mit remélnék tőle.

Hiszen rá bízták ez egész énekkincsüket, évszázadok szűkölködésének és örömeinek, kínjainak és közösségi tapasztalatának a párlatát – és a faluba újra és újra, a kövezeten diadalmasan csattogó patákkal betörő, könnyörtelen hódító hordák elleni bölcs stratégiákat. Hiszen ő az, aki ismeri a múltjukat és ezért értheti a haldoklók és a holtak énekét. És ő az, aki zenéjén keresztül hangot tud adni ezeknek az életeknek, melyeket az új, értelmetlenül kegyetlen hódítók oltottak ki.

Felesége keze az övén pihen, mintha sejténé gyötrődését, anélkül, hogy érzékelné az asztal körül a jajgatást és a ropogást vagy felfogta volna, hogyan keresték őt a szavakon túli kétségbeesésükben. A szomszédos asztalnál beszélők és nevetgélők sem fogták fel ezt a kétségbeesett könnyörgést. És főleg: senki sem tudta megkülönböztetni azt, ami a segélykérők nyikorgó és pattogó hangjaival kezdődött. Azt, ami egy határtalan partitúra kezdete.

Fordította: SALL LÁSZLÓ